

Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity

e-ISSN: 2587-1854 OMUIFD, December 2022, 53: 867-884

Gazâlî’de Dünya Kavramı Bağlamında Sosyal Hayat: Zâhidâne Yaşam Açısından Hem İmkân Hem Tehlike

Social Life in the Context of the Concept of the World in Ghazali: Both Opportunity and Danger in Terms of Ascetic Life

Ali KARAKOYUNLUOĞLU¹

¹Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara
• kkoğluali@gmail.com • ORCID > 0000-0002-5463-9446

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 16 Eylül / September 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 9 Aralık / December 2022

Yıl / Year: 2022 | **Sayı – Issue:** 53 | **Sayfa / Pages:** 867-884

Atıf/Cite as: Karakoyunluoğlu, A. "Gazâlî’de Dünya Kavramı Bağlamında Sosyal Hayat: Zâhidâne Yaşam Açısından Hem İmkân Hem Tehlike" *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53, Aralık 2022: 867-884.

GAZÂLÎ'DE DÜNYA KAVRAMI BAĞLAMINDA SOSYAL HAYAT: ZÂHİDÂNE YAŞAM AÇISINDAN HEM İMKÂN HEM TEHLİKE

ÖZ:

Bu makalede Gazâlî'nin, toplum hayatı ile zühhd hayatı arasındaki ilişkiye dair düşüncelerinin tespit ve tahlili amaçlanmıştır. Bunun için ağırlıklı olarak başvurduğumuz metinler, *İhyâü ulûmi'd-dîn*'in yirmi altıncı bölümü olan *Zemmü'd-dün-ya* ile yine *İhyâ*'nın otuz dördüncü bölümünü oluşturan *el-Fakr ve'z-zühhd*'dür. Dünyanın hâricî varlıklardan ibaret olmadığını düşünen Gazâlî, hâricî varlıklardan elde edilen haz ve uğraşları da dünya kavramına dâhil etmektedir. Bundan Gazâlî'nin dünyaya, hem kendisi açısından hem de kul açısından olmak üzere temelde iki açıdan yaklaştığı anlaşılmaktadır. Onun uğraşlar ile kastettiği, sosyal hayatı mümkün kılan zorunluluklardan saydığı zanâat ve mesleklerdir. Öte yandan Gazâlî, bütün bu zanâat ve meslekleri, icracılarının manevî hayatları açısından zararlı bir uğraş olarak görmektedir. Ne var ki toplumun selameti için söz konusu zarara göz yumulması gerekmektedir. Aksi takdirde toplum, zayıflayıp çökecek ve bundan zâhidler de zarar görecektir. Bu bakımdan Gazâlî'nin, sosyal hayatı, dinî açıdan zanâatkârlar gibi üyeleri için olumsuz, zâhidler gibi üyeleri için ise olumlu bir durum olarak gördüğü söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Âhiret, Dünya, Gazâlî, Meslek, Zühhd.

SOCIAL LIFE IN THE CONTEXT OF THE CONCEPT OF THE WORLD IN GHAZALI: BOTH OPPORTUNITY AND DANGER IN TERMS OF ASCETIC LIFE

ABSTRACT

In this article, it is aimed to determine and analyze Ghazali's thoughts on the relationship between social life and ascetic life. The texts we mainly refer to are the Dhamm al-Dunya, which the twenty-sixth chapter of Ihya' Ulum al-Din, and al-Faqr and al-Zuhd, which constitutes the thirty-fourth chapter of Ihya. Ghazali, who thinks that the world does not consist of external beings, includes the pleasures and occupations obtained from external beings in the concept of the world. It is understood that Ghazali basically approaches the world both in terms of itself and the man. By occupations, he means crafts and professions, which he considers as necessities that make social life possible. On the other hand, Ghazali sees all these crafts and professions as harmful occupations for the spiritual life of their

performers. However, for the welfare of the society, the aforementioned damage must be tolerated. Otherwise, the society will weaken and collapse, and the ascetics will suffer from it. In this respect, it is possible to say that al-Ghazali sees social life as a negative situation for members such as craftsmen and a positive situation for members such as ascetics in terms of religion.

Keywords: Hereafter, World, Ghazali, Profession, Asceticism.

GİRİŞ

Dünya (دنيا) kelimesi *en/daha yakın* anlamına gelen *ednâ* (أدنى) kelimesinin müennesidir. Buna göre bu âleme, âhirete nispetle daha yakın olduğu için dünya ismi verilmiştir.^[1] Tasavvufi bir terim olarak ise dünya, mal ve makamı, çıkar ve hırsı, kısaca insanı Allah'tan gâfil bırakıp uzaklaştıran her şeyi ifade etmektedir.^[2] İnsanın maddî eşyayla ilişkisini sağlayan her ne varsa hepsini dünya kelimesinde toplamak mümkündür. Nitekim büyük dinler böyle bir yol tutmuştur; ailevî bağlar, yakın ve uzak çevre, servet ve mülkiyet, siyasi-iktisadî çıkar ve ihtiraslar, hâsılı dinin mâsivâ diye ifade ettiği bütün beşerî ilgi ve ilişkiler dünya kavramı altında toplanmıştır.^[3]

Kur'an'ın birçok âyetinde dünyaya zâhidâne yaklaşıldığı görülür.^[4] Bu da Hz. Peygamber'in (ö. 11/632) dünyaya bu şekilde yaklaştığını gösterir. Ebu'd-Derdâ (ö. 32/652 [?]), Ebû Zer el-Gıfârî (ö. 32/653), Huzeyfe b. Yemân (ö. 36/656), İmrân b. Husayn el-Huzâî (ö. 52/672) zühdüyle temayüz eden sahabilerden bazılarıdır. Tâbiün devrinde Basra, Kûfe, Şam, Mekke, Medine ve Yemen'de birçok zâhid ortaya çıkmıştır. Hicri ikinci asırda ise zâhidlerin İslam toplumundaki varlığının, değişik adlarla ve farklı mezhep ve topluluklar içinde güçlenerek devam ettiği söylenebilir.^[5]

Müslüman toplumunda zühdü meydana getiren tek etken İslâmî öğreti değildir. Fetihlerle birlikte zenginliğin artması ve böylece Müslümanların büyük bir bölü-

[1] Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-basîf fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2014), "dünyâ", 6/5745.

[2] Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Kocabalı Yayınları, 2012), "dünyâ", 112.

[3] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din İslâm, Tasavvuf ve Çözüm Devri İktisat Ahlakı* (İstanbul: Derin Yayınları, 2006), 32.

[4] O âyetlerden bazıları şunlardır: el-Bakara 2/261, Âl-i İmrân 3/117, Âl-i İmrân 3/185, en-Nisâ 4/77, el-En'âm 6/32, et-Tevbe 9/38, er-Ra'd 13/26, el-Kehf 18/45-46, el-Ankebût 29/64, Hümeze 104/2-3.

[5] Geniş bilgi için bk. Louis Massignon, *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*, çev. Mehmet Ali Aynî, İlavelerle Yayına Haz. Osman Türer - Cengiz Gündoğdu (İstanbul: Ataç Yayınları, 2020), 41-63.

münün dünyaya yönelmiş olması da önemli bir etkidir. Bu toplu ve hızlı yöneliş, takva sahibi Müslümanlarda manevî bir dirilişe yol açmıştır. Bu diriliş, imana karşı sürekli ve amansızca saldıran nefse ve nefsi ayartıp duran dünyeviliğe karşı mücadeleden ibarettir. Nitekim ilk asırlarda bazı Müslümanların, ruhî hayatlarının selameti için, manevî hayatlarını tehdit eden sosyal hayata karşı zühde sarılmak suretiyle direnme yolunu seçtikleri görülür.^[6]

Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî (ö. 505/1111), dinî bir mesele olarak *dünyayı*, en geniş biçimde *İhyâü ulûmi'd-dîn'in el-Mühlikât* (Helak Edici Şeyler) başlıklı üçüncü çeyreğinde yer alan *Zemmü'd-dünyâ* (Dünyanın Yerilmesi) başlıklı –yirmi altıncı– bölümde ele almaktadır. Şayet tek başına bu başlık dikkate alınacak olsa, Gazâlî'nin, dünyaya insanları helak eden ve bundan dolayı da yerilmesi gereken bir şey olarak bütünüyle olumsuz bir anlam yüklediğini düşünmek mümkündür. Dahası anılan metnin giriş kısmını baştan sona okuyan bir kimse, onun, dünyayı yerilmeyi çokça hak eden bir varlık olarak değerlendirdiğinden hiç kuşku duymayacaktır.^[7]

Gazâlî'nin burada söz konusu ettiği dünyaya ilişkin bu yaklaşımının temel dayanağı, elbette ki dünya hakkında vârid olan âyet ve hadislerdir. O, *Zemmü'd-dünyâ'nın* Beyânü zemmü'd-dünyâ (Dünyanın Yerilmesinin Beyanı) başlıklı ilk kısmında, önce Kur'ân âyetlerinin çoğunda dünyanın yerildiğini ve insanların ondan uzaklaştırılarak âhirete çağrıldığını belirtir, sonra da bu konuda Hz. Peygamber'den, bazı sahabî ve din büyüklerinden söz ve menkıbeler nakleder.^[8] Dahası o, peygamberlerin gönderilme nedeninin dünyayı yermek olduğunu ifade eder.^[9]

Gazâlî'nin, peygamberlerde görüp bildiği bir tavrın hilafına bir tavır takınması elbette düşünülemez. Onlar gibi o da dünyayı Allah'a vuslat yolunda mesafe alan insan açısından (fi hakkı'l-'abd) düşman olarak görür.^[10] O, söz konusu metnin kısa giriş kısmında dünyanın, Allah'ın düşmanı olduğunu belirtir; çünkü ona göre dünya, insanı Allah'ın yolunda yürümekten alıkoymaktadır. Dünya Allah dostlarına da düşmandır, zira cazibesıyla onları kendisine çekmektedir. Dünya Allah düşman-

[6] Ebu'l-Alâ Afîfî, *Tasavvuf: İslâm'da Manevî Hayat*, çev. Ekrem Demirli - Abdullah Kartal (İstanbul: İz Yayınları, 2004), 68. Afîfî, bu iki etkenin yanı sıra iki etkenden daha söz eder. Bunlardan biri Hıristiyan ruhbanlığı, diğeri fıkıh ve kelâm ilimlerine tepkidir. Daha geniş bilgi için bk. a.mlf. *Tasavvuf: İslâm'da Manevî Hayat*, 63-70.

[7] Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazâlî, *İhyâü ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dârü İbn Hazm, 1426/2005), 3/1101.

[8] Gazâlî, *İhyâ*, 3/1102-1112.

[9] Gazâlî, *İhyâ*, 3/1102.

[10] Gazâlî, *İhyâ*, 3/1121; Ayrıca bk. a.mlf., *İhyâ*, 4/1541; Gazâlî'nin bu dünya anlayışına "sübjektif veya relatif dünya" denilebileceğini belirten Sabri Orman, "İnsana göre dünya" (fi hakkı'l-'abd) ibaresinin dinî ve ahlâkî bir içerik taşıdığını söyler. Bk. Sabri Orman, *Gazâlî'nin İktisat Felsefesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, İstanbul, 2014), 79-80. Orman'ın bu tespiti bizce gayet yerindedir, zira Gazâlî –aşağıda göreceğimiz üzere– dünya ile âhireti, kalbin iki hali olarak görmektedir.

larına da düşmandır, çünkü onları tuzak ve hileleriyle ayartarak kendisine bağlamakta, en çok ihtiyaç duydukları sırada ise bırakıp gitmektedir.^[11] Gazâlî dünyayı ayrıca yılanı da benzetmektedir.^[12]

Dünyaya ilişkin bu yerici ifadeleri nasıl anlamalıyız? Başka deyişle dünya, neden bir düşman veya bir yılan olarak tasvir edilmektedir? Aslına bakılırsa bu sorunun cevabı yukarıda geçmişti: İnsanların ilgisi, dünyadan âhirete çevrilmek istenmektedir. Şu halde bu tür nitelermelere, insanları, âhret yolculuğu önünde büyük bir engel teşkil eden dünyaya karşı uyarmak için başvurulduğu rahatlıkla söylenebilir. Burada yanıtını bekleyen bir soru daha vardır: Âhirete çağrıyla yetinilmeyip, neden bir de dünyayı kötöleme yoluna gidilmektedir? Çünkü Gazâlî'ye göre âhireti değil de dünya hayatını tercih etmek insanda galip bir tabiattır.^[13]

Öte yandan Gazâlî'nin, dünya kavramına bu denli dar bir çerçeveden baktığını düşünmek pek mümkün gözükmemektedir. Zira gerek anılan metninde, gerekse başka metinlerinde yukarıdaki dünya tasviriyle –en azından ilk bakışta– uyuşmayan bir dünyadan daha bahsettiği anlaşılmaktadır. Meselâ yeri geldikçe dünyayı, –bir hadîse^[14] istinaden– âhiretin tarlası gibi övücü ifadelerle vassfettiği de görülmektedir.^[15] Anlaşılan o ki ortada bir sorun vardır. Kanaatimizce bu sorun çözüldüğü takdirde, Gazâlî'nin dünya kavramına yaklaşımı daha doğru biçimde tespit edilmiş olacaktır. Bu nedenle aşağıda ilk olarak Gazâlî'nin dünya kavramına yaklaşımı ele alınacaktır.

I. ÜÇ YÖNÜYLE DÜNYA

Gazâlî dünyayı üç yönüyle ele alır. Buna göre dünya bir bakıma hâricî varlıklardan^[16] (a'ÿânün mevcûdât) ibarettir. Bu varlıkların insanın çeşitli hazlarına kaynak oluşturması onun bir başka yönünü oluşturmaktadır. Üçüncü yönü ise söz konusu varlıkların, sosyal hayatı meydana getiren uğraşlar (eşğâl) yoluyla yararlı ürünler haline getirilebilmesidir. Gazâlî'ye göre dünyayı bunlardan herhangi birine hasreterek anlamak doğru değildir.^[17] Burada dünyaya biri kendisi ikisi de insanla ilgisi bakımından üç yönden yaklaşmakta ve bu yönlerden ilki diğer ikisine temel teşkil etmektedir. Ayrıca dünya kavramının, bu üç yönden herhangi biriyle sınırlandırıl-

[11] Gazâlî, *İhyâ*, 3/1101.

[12] Gazâlî, *İhyâ*, 3/1171.

[13] Gazâlî, *İhyâ*, 3/962.

[14] Hadîs için bk. Ebü'l-Fidâ İsmâîl b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ' ve müzî-lü'l-İlbâs amme'stehere mine'l-ehâdîs alâ elsineti'n-nâs*, thk. Yûsuf b. Mahmûd el-Hâc Ahmed (Dimeşk: Mektebetü'l-İlmi'l-Hadîs, 1421), 1/467.

[15] Gazâlî, *İhyâ*, 4/1355.

[16] "A'ÿânün mevcûdât" tamlamasını, hâricî varlıklar diye çevirdik. Kastedilen, yerküre ve onun üstünde bulunan canlı cansız bütün cisimlerdir. Bu bakımdan insan da bu varlıklara dâhil olmaktadır.

[17] Gazâlî, *İhyâ*, 3/1126.

maması gerektiği de özellikle belirtilmektedir. Şu halde bundan Gazâlî'nin, herhangi bir eserinde, dünya kelimesiyle sadece hâricî varlıklara değil, onlarla ilgisinden dolayı gerek insanî hazlara gerekse insanî uğraşılara da işaret etmiş olabileceğini çıkarmak mümkündür.

Hâricî varlıklarla kastedilenin yerküre ve üstündekiler olduğunu belirten Gazâlî, yerkürenin üstündekileri üç kısma ayırır: madenler, bitkiler ve canlılar. İnsan bitkileri yiyecek ve ilaç için, bakır ve kurşun gibi madenleri âlet ve kapacak için, altın ve gümüş madenlerini ise nakit gibi ihtiyaçlar için talep eder. Canlılar (hayvân) ise insan ve hayvan (behîme) şeklinde ikiye ayrılır; buna göre insan, hayvanların yiyecek için etlerini, binmek ve süslenmek için sırtlarını talep ederken, hemcinslerinin de kölelerde olduğu gibi boyun eğdirip kullanmak veya cariye ve kadınlarda olduğu gibi kendilerinden çeşitli şekillerde faydalanmak için bedenlerine malik olmak ister. Yine o, insanların kalplerine de malik olmak ister; zira onların kendisine tâzim ve ikramda bulunmasını arzular ki, buna insanların kalplerine malik olma anlamında makam (câh) denir.^[18] Gazâlî, burada hâricî varlıkların yerkürenin üstündeki kısmını açıklamakta ve insanların bu varlıklarla alâkalarına kısaca işaret etmektedir. Başka deyişle, bir önceki paragrafta ifade edilenlerin bir devamı olarak dünyanın bizatihi kendisine ait bir kısımdan ve bununla birlikte insanın ona yönelik *haz* ve *uğraşı* odaklı iki ayrı ilgisinden söz etmektedir. O halde Gazâlî'nin, dünyaya ilişkin tasavvurunun üç veçhesinin burada da kendini gösterdiğini söylemek mümkündür.

Gazâlî'ye göre hâricî varlıkların kul ile iki türlü alâkası bulunmaktadır. Biri, söz konusu varlıkların kalp ile olan alâkasıdır; yani kulun onları sevmesi, onlardan haz alması ve onlara bir köle veya sevgili gibi yönelmesidir. Bu alâka kibir, nefret, hased, riya, sûizan, ikiyüzlülük, övülme arzusu, mal biriktirme ve malla övünme istekleri gibi kalbin dünyaya müteallik bütün sıfatlarını içermektedir. Diğeri ise hâricî varlıkların beden ile olan alâkasıdır; yani kulun, kendisine ve başkalarına haz ve fayda sağlamak üzere bu varlıkların ıslahıyla meşgul olmasıdır. Halkın meşgul olduğu her zanâat ve meslek, hâricî varlıklarla bu tür bir alâkayı meydana getirmektedir.^[19] Bu alâka ise kulda dert, sıkıntı, ızdırıp ve bozuk hayaller gibi âhîret hayatını tehlikeye atacak bazı psikolojik sorunlara yol açmaktadır.^[20]

Kısaca insanlar, kalpleriyle (arzularla) veya bedenleriyle (uğraşlarla) dünyaya yönelmekte, bu da onların kendilerini ve âhîretlerini unutup ihmal etmelerine yol açmaktadır. Oysaki dünya denilen bu hâricî varlıklar, esasen bedeninin sağlık ve selameti için yaratılmıştır.^[21] Gazâlî için beden binek gibidir; dünyada, ebedî

[18] Gazâlî, *lhyâ*, 3/1126-1127.

[19] Gazâlî, *lhyâ*, 3/1127.

[20] Gazâlî, *lhyâ*, 3/1131.

[21] Gazâlî, *lhyâ*, 3/1127.

saadete eriştirecek ahiret yolunu onuz katetmek mümkün değildir.^[22] En uzak konağa varmak için, dünya kelimesinin de işaret ettiği üzere, en aşağı konağı geçmek gerekir. Ancak bedeni koruyup kollamadıkça bu mümkün değildir.^[23] Açık ki Gazâlî için sorun, hâricî varlıklar anlamındaki dünyanın kendisi değil, insanın ona bedeninin sıhhat ve selameti –dolayısıyla din ve âhiret– için değil, kendindeki galip tabiattan ötürü başka amaçlarla yönelerek kendini ve âhiretini unutmamasıdır.

Gazâlî'nin, *kendisi itibariyle dünyayı* –yani hâricî varlıklar anlamındaki dünyayı– özü itibariyle kötü görmediği anlaşıldığına göre, *kul açısından dünyaya yaklaşımının ayrıntılarına* geçebiliriz. Dünyanın bu yönü, insanın özellikle maden, bitki ve canlılara ilgisinde ortaya çıkmaktadır. Bu ilginin iki ayağından birini kalbin dünyevî hazları, diğerini ise bedeninin dünyevî uğraşları oluşturmaktadır.

1. Dünyaya Haz Odaklı İlgi

Gazâlî, *İhyâ'nın Zemmi'd-dünyâ* bölümünde, dünya ve âhiretin kalbin iki halinden ibaret olduğunu, bu bakımdan insanın ölüm öncesi hayatında kendisinde geçici bir haz ve fayda bulduğu her şeyin onun dünyasını oluşturduğunu söyler. Şu var ki burada kulun, dünyaya meyledip de kendisi için bir haz ve fayda bulduğu her şey yerilmemektedir.^[24] Gazâlî bu açıdan dünyayı üç kısma ayırır:

Dünyanın bir kısmını, sadece dünyada değil âhirette de insana eşlik edip semere verecek ilim ve amel oluşturmaktadır. İlim ile Allah'ın ve O'nun sıfat, fiil, melek, kitap ve resullerinin, yer ve göğünün melekûtunun bilgisi kastedilmektedir. Amel ile kastedilen ise ihlasla yapılan ibadettir. İlimle çokça ünsiyet eden âlimler, onun uğruna uyku, yiyecek gibi haz verici şeyleri terk edecek kadar ondan haz alır hale gelirler. Bu da ilmin, dünyanın geçici hazlarından biri olduğunu göstermektedir. Gazâlî, yerilen dünyadan söz ettiğinde ise ilmi dünyadan değil, bilakis âhiretten saydığını özellikle belirtme gereği duyar. İbadetle çokça ünsiyet eden âbidler de zamanla ondan çokça haz almaya başlarlar. Bu yüzden onlar için meselâ namazdan alıkonulmaktan daha büyük bir eziyet olamaz. Her hazzın geçici olduğunu belirten Gazâlî, yerilen dünya ile bu anlamdaki dünyanın kastedilmediğini özellikle vurgular. “*Bana dünyanızdan şu üç şey sevdirdi: güzel koku, kadınlar ve gözümlün nuru namaz.*”^[25] hadîsinden de, Hz. Peygamber'in, namazı dünya hazlarından saydığı anlaşılmaktadır. Zaten his ve müşahedeye dâhil olan her şey, âlem-i şehadet ve

[22] Gazâlî, *İhyâ*, 3/884.

[23] Gazâlî, *İhyâ*, 3/880.

[24] Gazâlî, *İhyâ*, 3/1121.

[25] Bu ifadeyle yakın anlamlı iki rivayet için bk. Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî en-Nesâî, *Süne-nü'n-Nesâî*, thk. Râid b. Sabri İbn Ebî Alfe (Riyad: Dâru'l-Hadâre, 1436/2010), “İşratü'n-Nisâ”, 1.

dünyadandır. Kişinin rükû ve secde ederken organlarının hareketinden haz alması, Hz. Peygamber'in namazı neden dünyaya nispet ettiğini açıklamaktadır.^[26]

Dünyanın bir diğer kısmını ise birincisinin tam karşısında yer alan, yani geçici haz taşımakla birlikte âhirette hiçbir fayda sağlamayacak şeyler oluşturmaktadır. Sadece günahlardan değil, aynı zamanda yığılıp biriktirilen altın ve gümüşlerden, nişanlı at ve hayvanlardan, ekinlerden, köle ve cariyelerden, beygir ve başka büyükbaş hayvanlardan, saray ve köşklere, pahalı elbise ve lezzetli yiyecek gibi zorunlu ihtiyaçların ötesinde yapılan harcamalardan hoşlanma da bu kısma girmektedir.^[27] Gazâlî'ye göre yerilen dünya işte bu kısımdan oluşmaktadır.

Üçüncü kısmı oluşturan hazlar ise yukarıda anlatılan birbirine zıt iki kısım hazzın ortasında bulunmaktadır. Başka deyişle bu kısım, âhret amellerine yardım eden her haz için zorunlu olan yiyecek ve giyecek gibi maddelerden meydana gelmektedir. Dünyadan sayılmayan birinci kısımdakilere vesile ve yardımcı olduğu takdirde bunlar da onlar gibi yerilen dünyaya dâhil olmaz. Yani bu tür hazlara ilim ve amel için yönelen kul, onlarla dünyayı elde etmiş, dolayısıyla dünya bağluları arasına katılmış sayılmaz. Söz konusu hazlar, takva için değil de geçici hazlar için talep edildiğinde ise ikinci kısma dâhil olur ve dünyadan sayılır.^[28] Öyle görünüyor ki Gazâlî, dünyanın üç kısmından üçüncüsü olarak zikrettiği bu kısım hazların, “dünyadan” olmadığını söylerken, yerilen dünyaya dâhil edilemeyeceğini ifade etmek istemektedir. Nitekim bu, onun, sadece dünyada değil âhirette de insana eşlik edip semere vereceğini belirttiği ilim ve ameli dünyanın üç kısmından birisi olarak açıkça ifade etmesinden de anlaşılmaktadır. Bütün bunlardan anlaşılacak olan o ki yiyecek, giyecek gibi zorunlu ihtiyaçların yerilen –yani ikinci kısmı oluşturan– dünyaya dâhil olup olmamasında esas belirleyici olan, kulun onlara yönelirken taşıdığı niyet ve güttüğü amaçtır.

Dünya hazlarına rağbetin iki şekilde gerçekleştiğini belirten Gazâlî, bunlardan birinin, sahibini âhret azabına maruz bırakan haramlar, diğerinin ise kul ile yüksek manevî mertebeler arasına giren ve onu, uzun sürecek bir hesaba çekilmeyle karşı karşıya bırakan helaller olduğunu söyler. Bu bakımdan, uzun süren hesap da bir tür azaptır.^[29] Kuş sesini dinlemek, yeşil doğaya nazar etmek veya soğuk suyu içmek suretiyle de olsa dünyadan nimetlenmek, âhirette alınacak hazzın çokça ek-silmesine neden olacaktır.^[30]

[26] Gazâlî, *lhyâ*, 3/1121.

[27] Gazâlî, *lhyâ*, 3/1121.

[28] Gazâlî, *lhyâ*, 3/1122.

[29] Gazâlî, *lhyâ*, 3/1122.

[30] Gazâlî, *lhyâ*, 3/1123.

Tabiattan bu denli sade ve sıradan bir yararlanmanın böylesine ağır bir sonucu doğuracak olmasını nasıl anlamalıyız? Bizce burada asıl önemli olan –yukarıda da vurguladığımız– niyet ve amacın ne olduğudur. Şayet maksat, Allah değil de tam aksine nefsin tatmini ise Gazâlî elbette bunun kişinin âhîret hayatı için tehlike arz edeceğini düşünecektir. Zira o, yaratıklara, birtakım dünyevî hazlar için değil, bilakis Yaratıcı'yı tanıma (ma'rifetullâh) gayesiyle yaklaşılması gerektiğini savunan bir âlimdir. *el-Hikme fî mahlûkâtillâhi azze ve celle* adında, yaratıklar üzerinde tefekkürü işleyen bir eser^[31] telif etmiş olmasının, onun bu konudaki tavrını net biçimde gösterdiğinden kuşku yoktur.

Dünyanın azı ve çoğunun da haramı ve helalinin de lanetlendiğini belirten Gazâlî'ye göre, Allah'tan sakınmaya yardım eden miktarı dünyadan değildir. Marifeti kuvvetli olanlar, dünya nimetlerine karşı daha dikkatlidirler.^[32] Aslına bakılırsa Gazâlî'nin şu sözü, yerilen dünyaya dair bütün bu anlatılanları gayet özlü bir şekilde ifade etmektedir: “Allah için olmayan şeyler dünyadandır, Allah için olan şeyler ise dünyadan değildir.”^[33]

Gazâlî'ye göre zarurî miktarda yiyecek, kaçınılmaz birer ihtiyaç olan giyecek ve barınakla amaçlanan, şayet Allah'ın rızası ise Allah içindir, bolluk içinde yaşamak ise Allah'tan başka bir şey içindir, demektir. Bolluk içinde yaşamak ile zarurete göre yaşamak arasında bir derece vardır ki, o dereceye hâcet denir. Hâcetin iki tarafı vardır; bu taraflardan biri zaruret sınırına, diğeri ise bolluk sınırına yakındır. Zaruret sınırına yakın durmak kula zarar vermez ve zaten zarurete göre yaşamak çok zordur; bolluk tarafına yakın durmak ise kul için tehlikelidir.^[34]

2. Dünyaya Uğraşı Odaklı İlgi

Gazâlî'nin burada uğraşı (şuğl) ile kastettiği, çeşitli zanâat ve mesleklerdir. Ona göre insanların yiyecek, giyecek ve barınak ihtiyacından doğan bu uğraşlar çoktur. Sayılan üç ihtiyaç da zorunludur, zira bedeninin yiyecek olmaksızın beslenmesi, giyecek olmaksızın korunması ve barınak olmaksızın hâricî tehlikelere karşı güvenliğini sağlaması mümkün değildir. Dolayısıyla bu ihtiyaçların giderilmesi bazı zanâatları gerekli hale getirmiştir.^[35]

Gazâlî, zanâatların, temelde çiftçilik, çobanlık, avcılık, dokumacılık ve inşaatçılıktan ibaret olduğunu söyler. Ona göre bunlar insanın asıl zanâatları ve en başta

[31] Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazâlî, *el-Hikme fî mahlûkâtillâhi azze ve celle (Mecmûatü resâilî'l-İmâm el-Gazâlî* içinde) (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.), 5-49.

[32] Gazâlî, *İhyâ*, 3/1123.

[33] Gazâlî, *İhyâ*, 3/1123.

[34] Gazâlî, *İhyâ*, 3/1124.

[35] Gazâlî, *İhyâ*, 3/1127-28.

gelen uğraşlarıdır. Yiyeceğin temini için çiftçilik, çiftlik hayvanları için çobanlık, hayvanların yakalanması için avcılık, giyecek gibi ihtiyaçlar için dokumacılık, yün eğirmeciliği ve terzilik, barınak için ise inşaatçılık meslekleri ihdas edilip geliştirilmiştir. Bu zanâatlardan da marangozluk, demircilik ve saraçlık doğmuştur. Bütün bunlar ana zanâatları oluşturmaktadır.^[36]

Gazâlî'ye göre insan, hayatını tek başına sürdüremez; bilakis onun, yaratılışı gereği kendi cinsinin üyeleriyle bir arada bulunması gerekir. İnsan iki sebepten dolayı başkalarıyla birlikte yaşamak zorundadır. Birinci sebep, onun, kendi cinsinin devamı için nesle ihtiyaç duymasındır ki, bu da ancak erkek ile kadının birlikteliği ve yakın ilişkisiyle sağlanabilir. İkincisi ise yiyecek ve giyeceğin temini ve çocukların eğitimi için yardımlaşmadır; zira bunları tek bir kişi gerçekleştiremez, bunun için başka kişi ve zanâatlara ihtiyaç vardır.^[37]

Bu düşünceden hareketle Gazâlî, insanların, sağlam bina ve meskenleriyle, kale ve surlarıyla, yönetiminden yargısına, ordusundan maliyesine kadar bütün kurumlarıyla şehir ve devletleri meydana getirdiklerini söyler. Şehir ve devleti meydana getiren sınıfların ilki çiftçiler, çobanlar ve zanâatkârlar; ikincisi asker ve güvenlikçiler; üçüncüsü ise üreticiler, vergi tahsildarları ve benzerleridir. Bütün bu mesleklerin sadece yiyecek, giyecek ve barınak ihtiyacından doğduğuna dikkat çeken Gazâlî, söz konusu meslekleri gereğince yapma arzusunun ise gıda, ev, dükkân, çarşı, ambar, çiftlik, giyecek, eş eşyası, hayvan gibi mal ve âletlere ihtiyacı, bütün bunların da alım satım ihtiyacını doğurduğunu; daha sonra ise ticaret ve nakliyecilik, nakliye için kullanılmak üzere hayvan yetiştirme, kira uygulaması, nakit, daphane, sarraflık ve mahkeme gibi ihtiyaçların ortaya çıktığını söyler.^[38]

Yukarıda, hâricî varlıklar anlamındaki dünyanın insanlarla iki alâkasından birinin çeşitli meslek ve zanâatlar şeklinde tezahür ettiği ve bunun da insanlarda sıkıntı, ızdırap ve bozuk hayaller gibi âhiret hayatını tehlikeye atacak bazı psikolojik sorunları meydana getirdiği belirtilmişti. Bu sorunlar vücut bulurken şöyle bir seyir izlemektedir: Söz konusu iş ve uğraşlar, sahiplerini bazı sıkıntı ve ızdıraplara maruz bırakmakta, bu sıkıntı ve ızdıraplar ise aklın bozuk hayallerin tesiri altına girmesine neden olmakta, bu da onların kendilerini ve âhiretlerini unutmalarına yol açmaktadır.^[39] Kulun dünyayla ünsiyet ettiği nispette âhirete yabancılaştığını belirten Gazâlî, varlıkta sadece Allah ve mâsivânın bulunduğunu, dolayısıyla mâsivâyâ tevaccüh edenin ister istemez O'ndan uzaklaşacağını söyler.^[40]

[36] Gazâlî, *İhyâ*, 3/1128.

[37] Gazâlî, *İhyâ*, 3/1128.

[38] Daha ayrıntılı bilgi için bk. Gazâlî, *İhyâ*, 3/1129-30.

[39] Gazâlî, *İhyâ*, 3/1131.

[40] Gazâlî, *İhyâ*, 4/1556.

Minhâcü'l-âbidîn adlı eserinde âbidin ibadetine mani olan dört şeye dikkat çeken Gazâlî, dünyayı bu dört engelden biri olarak zikreder. Ona göre dünyadan uzaklaşmak için âbidin, kendisini ondan soyutlayarak zühde sarılması gerekir. Zira dünyaya rağbet, âbidi zâhiren ve bâtinen meşgul eder. Zâhirî uğraşı talepten, bâtinî uğraşı ise arzu (hadîsü'n-nefs) ve iradeden doğmaktadır. Kalp/nefis, bir şeyle meşgul olduğunda o şeyin zıddına yönelik ilgisini kaybeder. Dolayısıyla dünya ve âhiret karşısında kul, iki eşli erkeğe benzer; birine meylettiği ölçüde diğerinden yüz çevirir.^[41] Gazâlî, burada da insanların, –zâhirî ve bâtinî uğraşlarından söz ederken– dünyaya kalpleri ve/veya bedenleri üzerinden yönelerek âhireti unuttuklarını ifade etmektedir. Oysa kişiye düşen, dünya hayatını ona alâka göstermeksizin sürdürmek ve böylece âhirete hazırlıklı olarak gidebilmektir. Nitekim o, bir başka eserinde^[42] yöneticilere, dünyanın –sürekli ikamet edilecek bir yurt değil– kısa süreliğine kalınacak bir konak, insanın ise bir yolcu olduğu hatırlatmasında bulunur.^[43]

Görüldüğü üzere Gazâlî, meslek ve zanâatların, icracılarını çeşitli dert ve ızdıraplara, hırs ve hülyalara sürükleyerek Allah'tan uzağa düşürdüğünü ifade etmektedir. Öte yandan o, insanların bu gaflet ve cehaletlerinin, memleketlerin düzeni ve insanların maslahatı için gerekli olduğunu da söyler. Ona göre bütün dünya uğraşları, bu türden gaflet ve bayağı arzularla bir düzene girmektedir. Eğer insanlar, akledip de bu bayağı arzularını terk ederek zühde sarılacak olsalar, sosyal hayat yok olacak ve bu da zâhidlerin dahi helakına yol açacaktır^{[44]/[45]}

II. ZÂHİDİN DÜNYASI

Makalemizin ilk bölümünde Gazâlî'nin dünyaya bir kendisi ve bir de kul açısından olmak üzere iki biçimde yaklaştığını gördük. Ona göre kulun dünyaya ilgisi üç şekilde tezahür etmekte; bunlardan ikisi dinî açıdan sakıncalı görülürken

[41] Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazâlî, *Minhâcü'l-âbidîn ilâ cenneti rabbi'l-âlemîn*, thk. Mahmûd Mustafa Halâvî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1409/1989), 83.

[42] Bu eser, Gazâlî'nin ahlâk ve siyasete dair kaleme aldığı ve Büyük Selçuklu Hükümdarı Muhammed Tapar'a (ö. 511/1118) ithaf ettiği *Nasihatü'l-mülûk*'tür. Safiyüddin Ali b. Mübârek b. Mevhûb el-İrbîlî adında biri tarafından *et-Tibrü'l-mesbûk fî Nasihatî'l-mülûk* adıyla Farsçadan Arapçaya çevrilen eser, siyasetnâme türünün belli başlı örneklerinden kabul edilmektedir. Daha geniş bilgi için bk. Casim Avcı, "Nasihatü'l-mülûk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/411.

[43] Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazâlî, *et-Tibrü'l-mesbûk fî nasihatî'l-mülûk*, thk. Ahmed Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1409/1988), 30.

[44] Gazâlî, *İhyâ*, 3/1130.

[45] Gazâlî'nin dünyaya dair böyle bir yaklaşımı benimserken, Hâris el-Muhâsibî'nin dünyaya ilişkin görüşlerinin etkili olduğu söylenebilir. Bu konuda bk. Ali Bolat, "Muhâsibî'nin el-Mekâsibî Bağlamında Tasavvufta Dünyaya Bakış ve Hakikî Zühhd Anlayışı", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2003, 4/11 (2003), 192-193; Gazâlî'nin bu başlık altında aktarmaya çalıştığımız dünya meşguliyetleriyle ilgili düşünceleri başka araştırmacılar tarafından da ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Krş. Orman, *Gazâlî'nin İktisat Felsefesi*, 137-152.

birisinin kesin biçimde ve bütünüyle övüldüğünden kuşku yoktu. Orada, sakıncalı alâkaları iki alt başlık altında kısaca anlattık. Bu bölümü ise övülen alâkaya ayırmak istiyoruz ki bu alâka, Gazâlî'de zühd kavramına karşılık gelmektedir. Zira zühd, bir bakıma, dünyaya sadece yiyecek-giyecek gibi bedenî yaşamı –dolayısıyla kulluğu– mümkün kılan temel ihtiyaçların temini için yönelmek ve ötesinden tamamen yüz çevirmek demektir. Bunu bir yaşam tarzı olarak benimseyenlere ise zâhid denilmektedir.

Gazâlî, *el-Erbain fî usûlî'd-dîn* adlı eserinde dünyada zühdün bir hakikati, bir kaynağı (asl), bir de semeresinin bulunduğunu söyler. Ona göre zühdün hakikati, bolca istifade etme imkânı bulunmasına rağmen kulun dünyadan yüz çevirerek bir köşeye çekilmesi; kaynağı, göğsü açıp genişletecek kadar kalpte parıldayan ve böylece âhiretin daha hayırlı ve kalıcı bir yurt olduğu gerçeğini apaçık hale getiren bilgi (ilm) ve nur; semeresi ise dünyevî nimetlerin *zaruret miktarıyla* yetinmektir.^[46] Gazâlî'nin burada zaruret miktarı ile kastettiği, *İhyâ'nın el-Fakr ve'z-zühd* bölümünde^[47] önemliler diye sözünü ettiği şeylerdir.

Söz konusu metinde dünya metânı *fazlalıklar* ve *önemliler* olmak üzere ikiye ayıran Gazâlî, fazlalıklara misal olarak salma atları verir. Zira insanlar, salma atları genellikle binip eğlenmek ve rahatlamak için edinirler. Ona göre fazla şeyler (fuzûliyyât) –zarurî önemli şeylerin tam aksine– ayrıntılarıyla açıklanamayacak kadar çoktur. Önemliler (mühimmât) ise şu altı şeyden ibarettir: (1) yiyecek, (2) giyecek, (3) ev, (4) eşya, (5) eş/evlilik, (6) mal ve makam.^[48]

Gazâlî, önemli şeylerden ilk zikrettiği yiyeceğin,^[49] beden sağlığını sağlayacak kadarının insan için zorunlu olduğunu söyler. Yiyeceği (a) uzunluğuna ve (b) genişliğine nispetle değerlendiren düşünür, tam bir zühd için yiyeceğin uzunluğunun kısaltılıp, genişliğinin daraltılması gerektiğini ifade eder. Buna göre yiyeceğin, *bütün ömre* nispetle bir uzunluğu vardır ve kısaltılması ise ancak emel kısa tutulduğu takdirde mümkün olabilir. Şu halde zühdün, yiyeceğin uzunluğuna nispetle en

[46] Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazâlî, *el-Erbain fî usûlî'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1439/2017), 358-59; Gazâlî'nin zühd anlayışı için ayrıca bk. Mevlüt Özçelik, *İmâm Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi: İnsân-ı Kâmil Olma Süreci* (Ankara: Sonçağ Akademi, 2020), 68-75.

[47] Bölümün başlığından da anlaşılacağı üzere Gazâlî'nin, zühdü fakr kavramıyla birlikte ele aldığı dikkatten kaçmamalıdır. Bunu, tasavvufî makamları sayarken de görmek mümkündür. O sıralamada zühd, fakr ile birlikte zikredilmekte ve ayrıca onunla birlikte makamların yarısı geride bırakılmış olmaktadır. Bu bakımdan zâhidliğe adım atabilmek için, azımsanamayacak derecede bir dinî-manevî olgunluğa erişmenin kaçınılmaz olduğu söylenebilir. Bu konuda daha geniş açıklama için bk. Arzu Eylül Yalçınkaya, "İlk Dönem Tasavvuf Klasiklerinde Zühd Kavramı Üzerine", *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (Haziran 2020), 14-15.

[48] Gazâlî, *İhyâ*, 4/1586.

[49] Gazâlî'ye göre insanlar dünyaya karşı hırslı oldukları için helak olmakta, bu hırs mide ve ferç şehvetinden, ferç şehveti ise mide şehvetinden ileri gelmektedir. Bk. Gazâlî, *İhyâ*, 3/973.

yüksek derecesi zâhidin ancak çokça acıktığı sırada açlığını giderecek kadarıyla yetinmesidir. İkinci derecesi, kendisine bir ay veya kırk gün yetecek kadarını biriktirmesidir. Üçüncü derecesi ise sadece bir sene yetecek kadarını ayırıp artırmasıdır ki bu, zühde zayıf olan zâhidlerin mertebesidir. Bu sonuncusundan daha çoğunu biriktiren ise zâhid adıyla anılmayı hak etmez. Zira bir seneden daha çok yaşamayı arzulamak uzun emel (tûl-i emel) sahibi olmak demektir.^[50]

Gazâlî, yiyeceğin bir zâhid için olması gereken genişliğini ise *miktarına*, *cinsine* ve *elde edilme vaktine* nispetle belirler. Buna göre zâhidin gözetmesi gereken yiyecek miktarı, tek bir gün içinde en düşüğü yarım rıtl, ortası bir rıtl ve en üstü de bir müddür.^[51] Bir müd, Allah'ın bir miskinın kefaretle doyurulmasında takdir ettiği miktardır. Bundan fazlasının yemeye düşkünlük anlamına geleceğini belirten Gazâlî, bir müdle yetinmeyen zühdden nasibinin olmayacağını söyler. Ona göre zâhidin gözetmesi gereken yiyeceğin cinsinin ise en düşüğü kepek ekmeği de dâhil azık olabilen her türden gıda; ortası arpa ve darı ekmekleri; en üstünü ise elekten geçirilmemiş buğday ekmeğidir. Bu sonuncusundan daha üstününü, meselâ elenerek kepeği alınan buğday unundan yapılan ekmeği yiyene zâhid denilemez. Katığın cinsinin ise en düşüğü tuz veya yeşillik ve sirke, ortası zeytinyağı veya az miktarda herhangi bir yağ, en üstünü ise haftada bir veya iki kere yenen et olmalıdır. Et, sürekli olarak veya haftada iki defadan fazla yenirse zühdün dışına çıkmış olur. Zâhidin yiyeceklerle birlikte gözetmesi gereken vakitlere gelince, onun en düşüğü bir günlük oruç için sahurda yiyip içmek, ortası bir günlük oruç için sahurda sadece suyla yetinmek veya sadece yiyeceklerle yetinmek, en üstünü ise üç gün veya bir hafta yahut bir haftadan daha fazla bir süre boyunca aç kalmaktır.^[52]

Gazâlî'nin önemli şeylerin ikincisi olarak zikrettiği giyeceğin miktar bakımından en azı, sıcak ve soğuktan koruyacak ve avret mahallerini örtecek kadardır. Orta derecesi, bunların yanında bir gömlek, bir külah ve bir çift de ayakkabıdır. En çoğu ise bunlarla birlikte bir mendil ve dondur ki, bu miktardan fazlasına sahip olan kimseye zâhid denilemez. Giyecek yıkandığında başka giyecek bulunmadığı için onun kurumasını beklemenin zühdün bir şartı olduğunu belirten Gazâlî'ye göre, eline bundan daha çoğu geçen bir zâhidin bu fazla kısmı başkasına vermesi gerekir. Şayet vermezse bu onun dünyayı sevdiğini gösterir. Giyeceğin cinsine gelince, onun en niteliksizi sert kıldan, ortası kaba yünden (sûf), en niteliklisi de

[50] Gazâlî, *İhyâ*, 4/1586.

[51] Gazâlî'nin kastettiği "rıtl", klasik kaynakların 128, 128 ve 130 dirhem şeklinde üç farklı değer yüklediği 408 gramlık Bağdat rıtlı olmalıdır. Zira Bağdat rıtlı, Abbâsî Devleti'nin etkisiyle bütün İslâm coğrafyasında standart olarak benimsenmiş bir şer'î ağırlık ölçü birimidir. Ayrıca, fıkıh kitaplarında kullanılan "rıtl" ile kastedilen de bu rıtlıdır. Daha geniş bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Rıtl", *DİA*, TDV Yay., İstanbul, 2008, c. 35, s. 52. "Müdd" ise çoğunlukla hububat ve bakliyat gibi kuru besinlerin ölçümünde kullanılan bir ölçektir. "Şer'î müd, Hanefîlere göre 2, diğer üç mezhebin mensuplarına göre ise 1 Bağdat rıtlına eşittir. Müd hakkında daha ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Müd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/455-457.

[52] Gazâlî, *İhyâ*, 4/1586.

kaba pamuktan yapılmış olanıdır. Vakit bakımından ise giyecek bir gün, yaklaşık bir ay veya bir sene dayanabilmelidir. Bir seneden daha uzun süre dayanacak giysilere sahip olmayı istemek tûl-i emeldir, bu da zühde taban tabana zıt bir arzudur. Öte yandan zâhid, sert bir giyecek arar, bulduğu da sağlam ve dayanıklı çıkarsa zühdün dışına çıkmış olmaz. Giyecekte bundan fazlasını bulduğunda ise o bulduğunu sadaka olarak vermelidir. Tasadduk etmeyip de elinde tutan, dünyayı seviyor demektir.^[53]

Önemli şeylerin üçüncüsü olarak evi sayan Gazâlî, evin de zühd bakımından üç derecesi bulunduğunu söyler. En yüksek derecesi, kişinin kendisi için özel bir yer talep etmemesi ve tıpkı ashâb-ı suffanın yaptığı gibi mescitlerin zaviyeleriyle yetinmesi; orta derecesi, zâhidin kendisi için hurma dalları ve kamış gibi şeylerle yapılmış özel bir yer istemesi; en düşük derecesi ise satın almak yahut kiralamak suretiyle bir hücre talep etmesidir. Gazâlî'ye göre zâhid, genişliği ihtiyaç miktarınca olan ve hiçbir süs barındırmayan bir ev edinmekle zühdün en düşük derecesinden çıkmış olmaz; ancak bina dikmek, kireçlemek, genişliğini ve tavanını altı zirâdan daha fazla artırmakla zühdün tamamen dışına çıkmış olur. Kısacası, zaruret için istenen hiçbir şey zaruret sınırını geçmemelidir. Dünyadan zaruret miktarı din için bir âlet ve vesiledir. Bu miktarı aşmak ise dine ters bir tutumdur. Evden amaç, yağmur ve soğuktan, kem göz ve ezadan korunmaktır. Bunda en düşük dereceden daha fazlası fazlalıktır ve fazla olan her şey dünyadandır. Fazlalığı talep edip onu elde etmek için çabalamak ise zühdden tamamen uzaklaşmak demektir.^[54]

Gazâlî, önemli şeylerin dördüncüsü olarak eşyayı zikretmişti. Ona göre bu zühdün de dereceleri vardır. En yüksek derecesi, yanında yalnızca tarak ve testi taşıyan Hz. İsa'nın yoludur. Çünkü bir eşya ancak bir maksat için talep edilir. İhtiyaç duyulmayan bir eşya dünya ve âhirette vebaldir. İhtiyaç duyulan şeylerde ise asgari ihtiyaç ne kadarsa onunla kifayet edilir. Meselâ toprak kabın yettiği yerde onunla yetinilir. Burada onun ağzının kırık olup olmamasının hiçbir önemi yoktur. Orta derecesi, zâhidlik yoluna giren kimsenin yanında ihtiyacını karşılayacak kadar sağlam bir kap kacak bulundurmasıdır. Tek bir eşya birçok iş için kullanılabilir. Sözelimi bir tek çanak, hem yiyecek hem içecek hem de muhafaza kabı olarak taşınabilir. En alt derecesi ise ihtiyaçlara göre pek kıymeti olmayan birer âlet tedarik etmektir. Bundan daha fazlası, zâhidliğin dışına çıkmak ve gönüllü fazlalıklara kaptırmak demektir.^[55]

Gazâlî'nin önemli şeylerin beşincisi olarak zikrettiği evliliğe gelince, ona göre bazı hallerde bekârlık evlilikten daha faziletlidir. İşte bu hallerde evlenmemek zâhidliktir. Şayet cinsî şehvet güçlü ise evlenmek vaciptir, dolayısıyla bu takdirde

[53] Gazâlî, *Ihyâ*, 4/1587-88.

[54] Gazâlî, *Ihyâ*, 4/1591-92.

[55] Gazâlî, *Ihyâ*, 4/1593-94.

bekârlık zâhidlik olmaz. Ama eğer gerek bekârlıkta gerekse evlilikte kişi için herhangi bir tehlikeli durum yoksa ve bununla birlikte bekârlık, kalbi Allah'ı anmaktan alıkoyacak şekilde kadınlara meyledip yakınlaşmaktan sakındırmak için tercih edilmişse, ancak bu takdirde bekârlığın zâhidliğe dâhil edilmesi gerekir.^[56]

Gazâlî, önemli şeylerin altıncısı olarak diğer beşine vesile olan mal ve makamı (câh) zikreder.^[57] Ona göre makamın mânâsı, birtakım özel gaye ve işler için, kalplerde bir yer edinme isteğiyle kalplere malik olmaktır. Zira bu sayede kişi o kalplerin sahiplerinden gerektiğinde yardım isteyebilir. Bütün ihtiyaçlarını kendi başına gideremeyen herkes, hizmetinde kullanmak istediği kimsenin kalbinde makam edinme ihtiyacı duyar. Çünkü onun katında değer ve mevki kazanmadığı takdirde onu kendi hizmetinde tutabilmesinin mümkün olmadığını bilir. Kalplerde bir mevki edinmek ise makam edinmek demektir. Öte yandan bunun, kişiyi dipsiz Hâviye'ye^[58] dek sürüklemesi de mümkündür. Çünkü onun çevresinde dolanıyor olması kulu her an onun içine düşürebilir.^[59]

Gazâlî'ye göre kişi, kalplerde yer (makam) edinmeye, bir yarara ulaşmak veya bir zarardan kurtulmak için ihtiyaç duyar. İnsanlar tarafından sevilip sayılmak suretiyle o, birçok ihtiyacını, o insanlar eliyle, hiçbir ücret ödemeksizin giderme imkânı bulur. Bu ise onun mal ihtiyacının ortadan kalkması demektir. Gazâlî, insanın makam edinme talebinin, makamın sağladığı bu imkâna ulaşma arzusundan ileri geldiğini düşünmektedir.^[60]

Mala gelince, az miktarda bir malın geçim için zorunlu olduğunu^[61] belirten Gazâlî, günlük ihtiyacını temin eden bir zâhidin, daha fazlasını kazanmaktan sakınması gerektiğini söyler. Şayet o, kendisine bir sene yetecek miktardan daha fazla bir mala ulaşırsa zühdün sınırları dışına çıkmış olur. Eğer bir arazisi olup da tevekkül^[62] konusunda güçlü bir yakîni yoksa elinde tutması gereken ürün miktarı

[56] Gazâlî, *İhyâ*, 4/1595.

[57] Mal ve makamın Gazâlî açısından önemi büyüktür. Bk. Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazâlî, *el-Münkız mine'd-dalâl (Mecmûatü resâilil-İlmâm el-Gazâlî* içinde) (Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye, ts.), 595. Gazâlî, insanın dünyada sahip olduğu mal ve makamı ölüm sonrası hayatına asla taşıyamayacağını, ama dünyada nefsiyle eriştiği bilgi ve özgürlüğü o hayata ziyadesiyle taşıyabileceğini vurgular. Bk. Gazâlî, *İhyâ*, 3/1192.

[58] Gazâlî Hâviye'den şöyle diyerek söz eder: "Hâviye öyle derin bir cehennem çukurudur ki, onu hak edenlerin sürgit daha derin bir çukura düşecekleri haber verilmiştir." Bk. Gazâlî, *İhyâ*, 3/1129.

[59] Gazâlî, *İhyâ*, 4/1596.

[60] Gazâlî, *İhyâ*, 4/1596.

[61] Gazâlî'ye göre kendinde çeşitli fitnelere barındıran dünyanın en büyük fitnesi maldır. Malın en büyük fitnesi ise insanlar açısından vazgeçilmez olmasıdır; özellikle de sahip olduğunda onun bu fitnesinden kurtulmak çok zordur. Kaybedilmesi durumunda her an küfre götürebilecek bir fakirliğe, ele geçirildiğinde ise sonu ziyanla biten bir azgınlığa sürükler. Bk. Gazâlî, *İhyâ*, 3/1134.

[62] Tevekkül, Gazâlî'ye göre –yukarıda belirtildiği üzere zühde olduğu gibi – bilgi (ilm), hal ve amel üçlüsüyle anlaşılmalı ve bir hal olarak bilgi ve amel taraflarıyla birlikte değerlendirilmelidir. Bu konuda geniş bilgi

bir seneliktir. Elde ettiği ürün bu miktardan fazla olur ve o da bu fazlalığı sadaka olarak verirse zühdden çıkmış olmaz, fakat zühdü zayıf zâhidlerden sayılır. Bu da onu, âhiret yurdunda zâhidlere vaat edilen yüksek makamlara erişmekten alıkoyar; fakat fazlalığa karşı zâhid olduğu için zâhid adını hak etmeye devam eder.^[63]

Gazâlî, mal ve makamın tamamen sakıncalı olduğu kanaatinde değildir. Zira ona göre insan, gerek mala gerekse makama bir dereceye kadar mecburdur. O, ihtiyaç fazlasını öldürücü bir zehre, zaruretle sınırlı kalanı ise yararlı bir ilaca benzetir ve bu ikisi arasında birbirine yakın (müteşâbih) derecelerin bulunduğunu söyler. Ona göre çoğa yakın olan öldürücü bir zehir olmasa da zararlıdır. Zorunluya yakın olan ise yararlı bir ilaç olmasa da az zararlıdır. İkisi arasındakilerin durumu ise şüphelidir. İhtiyatlı davranan, ancak kendi lehine ihtiyatlı davranmış, dikkatsiz olansa ancak kendi aleyhine dikkatsiz davranmış olur. Şüpheli şeyleri terk ederek şüpheli olmayan şeylere yönelen ve nefsinin zaruretle sınırlayan bir kimse, kesinlik ve sağduyudan (hazm) yana tavır almış demektir. Böyle birinin fırka-i nâciyeden olacağını belirten Gazâlî, kendisini zaruret miktarıyla sınırlayan ve zaruret miktarına önem veren bir kişinin, dünyaya nispet edilmesinin doğru olmayacağını söyler. Zira o kadar bir dünyalık dinin şartı olduğu için dinden sayılmıdır.^[64]

Mizânü'l-amel adlı eserinde, dünya sevgisinin her hatânın başı olduğunu^[65] belirten Gazâlî, hemen ardından dünyanın âhiretin tarlası olduğunu ilave eder. Çünkü ona göre dünyanın, kula hem faydası hem de zararı bulunmaktadır. Dünyanın tehlikelerinden gafil olanlar, dünyadan faydalanamaz, tam aksine ancak zarar görürler. Bu bakımdan Gazâlî, malı orta dereceli hayırlardan (el-hayrâtü'l-mütevessita) sayar ve onun bir yönden faydalı, başka bir yönden zararlı olduğunu düşünür. Bu nedenle de malın fayda sağlayan tarafıyla yetinmenin, ötesinden ise sakınmanın gerekli olduğunu savunur.^[66]

için bk. Orman, *Gazâlî'nin İktisat Felsefesi*, 85-93.

[63] Gazâlî, *İhyâ*, 4/1596.

[64] Gazâlî, *İhyâ*, 4/1597.

[65] Gazâlî, burada "Dünya sevgisi her hatânın başıdır." hadîsine atıf yapmaktadır. Hadîs, *Şuabü'l-îmân*'da ve *Hilye*'de Süfyân es-Sevrî'den Hz. İsa'nın sözü olarak nakl edilir. Hadîsin isnadı zayıftır. Daha geniş bilgi için bk. Abdullah Orhan, *İmâm-ı Rabbânî'nin Mektûbât'ındaki Hadîslerin Tahric ve Değerlendirilmesi*, (İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), s. 106.

[66] Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî el-Gazâlî, *Mizânü'l-amel*, thk. Süleyman Dünya (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1964), 372. Gazâlî, *Mizânü'l-amel*'de ayrıca âhiret sadetini isteyen bir kulun mal konusunda gözetmesi gereken bazı hususlardan da bahs eder. Bu hususlar şunlardır: Malın kemâl yolculuğunda taşıdığı gerçek değerinin bilinmesi, malın ne ölçüde helal olduğu konusunda duyarlı olunması, gereğinden fazla malın arzulanmaması, malın usulünce harcanması ve son olarak da malın alım ve satımında iyi niyetten uzaklaşmaması. Daha geniş bilgi için bk. Mevlüt Özçelik, *İmâm Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi: İnsân-ı Kâmil Olma Süreci*, s. 276-279.

Şu halde Gazâlî'nin, zühdü –dinî-manevî hayatta en yüksek mertebe olarak değilse de^[67]– yüksek bir dinî tavır olarak kabul ettiği söylenebilir. Onun zühde yaklaşımında gözden kaçırılmaması gereken önemli hususlardan biri, zühdü her Müslümanın önüne bir hedef olarak koymaması ve böyle bir hedefin, dünya/toplum gerçekleriyle bağdaşmayacağını düşünmesidir. Bir diğer önemli husus ise zühdün en düşük derecesinin bile sıradan insanlar tarafından ulaşılamayacak kadar yüksek olduğudur.^[68]

SONUÇ

Gazâlî'den insanları âhirete değil de dünyaya çağırması elbette beklenemezdi. Zira o, bir din âlimiydi; dinin yaptığı gibi, insanları ancak âhirete çağırabilir, başka deyişle âhiretin onlar için önemine dikkat çekebilirdi. Bunun en etkili yolu ise dünyayı küçümseyip âhireti büyütme idi. Nitekim o, peygamberlerin dünyayı yermekle vazifelendirildiğini ve dahası dünya hayatını tercih etmenin insanda galip bir tabiat olduğunu düşünmektedir.

Gazâlî'de dünya kavramı, geniş bir anlam yelpazesine sahiptir. O, dünyaya dair bütün bu anlamları, yerküre ve üstündeki canlı-cansız şeylerden ibaret olan hâricî varlıklar ile bu varlıklara ilişkin olarak insanda ortaya çıktığını düşündüğü iki tür alâkadan elde etmektedir. Biri kalbî diğeri bedenî olan bu alâkalar, esas itibarıyla, insanın galip tabiatından ileri gelmektedir. Bu durumda peygamberlerin aslı vazifesinin, Allah ile kulları arasında birer engele dönüşen bu alâkaları mümkün merteye engel olmaktan çıkarmak olduğu söylenebilir. Hem zâhirî hem de bâtinî ilimlerde yetkin bir âlim olan Gazâlî de bunu aslı vazifelerinden bellemiş olmalıdır.

Gazâlî, kalbî alâkayı –yani haz odaklı alâkayı– kesin biçimde yerip reddetmeyken, bedenî alâkayı –uğraşı odaklı alâkayı– bazı faydalarından ötürü tamamen reddetmekten kaçınmaktadır. Ona göre insanlar, sadece dünyayı sevdiklerinde değil, aynı zamanda dünya işleriyle meşgul olduklarında da kendilerini ve âhiretlerini unutmaktadırlar. Öte yandan onların dünya işleriyle meşgulliyetleri, zâhidlerin bile bigâne kalamadığı sosyal hayatın varlığı ve devamı için zorunludur. Kısacası

[67] Nitekim Gazâlî, zühdü, iyi olanlar (ebrâr) açısından bir yetkinlik, Allah'a yakın olanlar (mukarrebûn) açısından ise bir eksiklik olarak görür. Çünkü ona göre dünyadan rahatsız olup yüz çevirmek de sonuçta dünyayla ilgilenmek demektir. Daha geniş bilgi için bk. Ali Karakoyunluoğlu, *Gazâlî Düşüncesinde İnsanın Yetkinlik Sevgisi*, (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), s. 147-148.

[68] Gazâlî'nin zühd/zâhid ve topluma ilişkin bu düşünceleri, K. Garden'in Gazâlî'nin 488/1095'te Bağdat'ı uzun süreliğine terk etmesiyle somutlaşan değişimine dair iddialarıyla örtüşmektedir. Garden, Selçuklu-Abbâsî yönetimi tarafından sağlanan düzenin bozulmasından sonra Gazâlî'nin, bir halifenin hukuken gerekli olduğuna inanmakla birlikte hilafete öteden beri beslediği inancını kaybettiğini ve artık yeni vizyonunun başlangıç noktasının, fazıl bir siyasi düzen değil fazıl bir birey olmaya başladığını ileri sürer. Daha geniş bilgi için bk. Kenneth Garden, *İslam'ın İlk Müceddidi: Gazâlî ve İhyâ ulûmi'd-dîn'i*, çev. Abdullah Özkan (İstanbul: Klasik, 2020), 90-91.

Gazâlî, dünya işleriyle meşgul olmanın, hem dinî-manevî açıdan sorun oluşturduğunu hem de zâhidler için bile hayatî derecede önem arz eden sosyal hayatın varlığı ve devamı için kaçınılmaz olduğunu düşünmektedir.

Gazâlî'nin, gerek sosyal hayatın selameti adına halkın genelinin dine ilişkin –onun ifadesiyle– “gaflet ve cehalet”ini bir gerçeklik olarak kabul etmesi gerekse sosyal hayatı zühde imkân veren bir olgu olarak değerlendirmesi tarafımızca dikkate değer bir husus olarak görülmektedir. Şayet insanlar zanaat ve meslekler yoluyla peşine düştükleri bozuk hayalleri terk ederek topyekûn zühde sarılacak olsalar, sosyal hayat son bulacak ve bu da sadece halkın genelinin değil, aynı zamanda zâhidlerin de helak olmasına yol açacaktır. Doğrusu burada söz konusu meşguliyetlerle ilgili asıl sorunun, onların, sosyal hayatı mümkün kılmak üzere ortaya konulmuş olmasında değil, insanların Allah'ı ve ölüm sonrası hayatı unutmalarına sebebiyet vermesinde düğümlendiğinin görülmesi gerekmektedir.

Gazâlî, zühdü, Müslüman toplumun tamamını doğrudan ilgilendiren dinî bir tavır olarak görmemektedir. Başka ifadeyle onun için zühd, Müslüman toplumun ancak küçük bir kısmını yakından ilgilendiren ve hatta toplumun geneli tarafından benimsenmesi uygun olmayan yüksek bir dinî yaşam biçimini ifade etmektedir. Zira zâhidin dünyadan yüz çevirebilmesi, biraz da toplumun diğer fertlerinin, âhi-retlerine zarar verme pahasına dünya işleriyle meşgul olmasına bağlıdır.

İslâm'ı tam merkezinde tevhidin bulunduğu bir daire olarak tasavvur edersek, Gazâlî'nin, toplumun geneli ile zâhidlere bakışını özlü biçimde anlatma imkânı bulabiliriz. Buna göre toplumun geneli dairenin çevresine yakın noktalarda yaşayan mukimlere, zâhidler ise merkeze doğru yürümeye çalışan yolculara benzer. Bu takdirde zâhid için toplum, hem kendisine sırtını döndüğü hem de kendisinden maddî destek gördüğü bir yapı görünümündedir. Toplumun sınırdan ve sınıra yakın yaşaması ise bir bakıma günahla ve günaha yakın yaşaması demektir. Bu da onun zâhiden gelecek manevî desteğe her zaman ihtiyacı olacağı anlamına gelir.

KAYNAKÇA

- Aclûnî, Ebû'l-Fidâ İsmâil b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Cerrâhî. *Keşfü'l-hafâ' ve müzîlû'l-ilbâs amme'stehere mine'l-ehâdis alâ elsineti'n-nâs*. thk. Yûsuf b. Mahmûd el-Hâc Ahmed. 2 Cilt. Dimeşk: Mektebetü'l-İlmî'l-Hadîs, 1421.
- Afîfî, Ebu'l-Alâ. *Tasavvuf: İslâm'da Manevî Hayat*. çev. Ekrem Demirli - Abdullah Kartal. İstanbul: İz Yayınları, 3. Basım, 2004.
- Avcı, Casim. "Nasîhati'l-mülûk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/411. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Bolat, Ali. "Muhâsibî'nin el-Mekâsib'i Bağlamında Tasavvufta Dünyaya Bakış ve Hakikî Zühd Anlayışı". 2003 4/11 (2003): 177-196.
- Garden, Kenneth. *İslâm'ın İlk Müceddidi: Gazâlî ve İhyâu ulûmi'd-dîn'i*. çev. Abdullah Özkan. İstanbul: Klasik, 1. Basım, 2020.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *İhyâu ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1426/2005.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Münkiz mine'd-dalâl ve'l-müfsîh ani'l-ahvâl (Mecmûâtü resâilî'l-İmâm el-Gazâlî içinde)*. Kahire: el-Mektebetüt-Tevfîkiyye, ts.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *Minhâcü'l-âbidîn ilâ cenneti rabbi'l-âlemin*. thk. Mahmûd Mustafa Halâvî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1409/1989.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Erbaîn fî usûli'd-dîn*. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1439/2017.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *et-Tıbrû'l-mesbûk fî nasîhati'l-mülûk*. thk. Ahmed Şemsüddîn. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1409/1988.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *Mizânü'l-amel*. thk. Süleyman Dünya. Mısır: Dâru'l-Maârif, 1964.
- Gazâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Hikme fî mahlûkâtillâhi azze ve celle (Mecmûâtü resâilî'l-İmâm el-Gazâlî içinde)*. Kahire: el-Mektebetüt-Tevfîkiyye, ts.
- Kallek, Cengiz. "Müd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/455-457. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kallek, Cengiz. "Ritl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 35/52. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Karakoyunluoğlu, Ali. *Gazâlî Düşüncesinde İnsanın Yetkinlik Sevgisi*. Doktora Tezi, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Massignon, Louis. *Doğuş Devrinde İslâm Tasavvufu*. çev. Mehmet Ali Aynî, İlavelerle Yayına Haz. Osman Türer - Cengiz Gündoğdu. İstanbul: Ataç Yayınları, 2. Basım, 2020.
- Mütercim Âsım Efendi. *el-Okyânûsu'l-basîf fî tercemeti'l-kâmûsi'l-muhît Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*. haz. Mustafa Koç, Eyyüp Tanrıverdi. 6 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 1. Basım, 2014.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Alî, *Sünenü'n-Nesâî*. thk. Râid b. Sabri İbn Ebî Alfe. Riyad: Dâru'l-hadâre, 1436/2010.
- Orhan, Abdullah. *İmâm-ı Rabbânî'nin Mektûbât'ındaki Hadislerin Tahriç ve Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Sabahattin Zaim Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.
- Orman, Sabri. *Gazâlî'nin İktisat Felsefesi*. İstanbul: İnsan Yayınları, İstanbul, 2014.
- Özçelik, Mevlüt. *İmâm Gazâlî'ye Göre Nefsin Tezkiyesi ve Kalbin Tasfiyesi: İnsân-ı Kâmil Olma Süreci*. Ankara: Sonçağ Akademî, 2020.
- Uludağ, Süleyman. *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları, 1. Basım, 2012.
- Ülgener, Sabri F. *Zihniyet ve Din İslâm, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*. İstanbul: Derin Yayınları, 2006.
- Yalçınkaya, Arzu Eylül. "İlk Dönem Tasavvuf Klasiklerinde Zühd Kavramı Üzerine". BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi 7/1 (Haziran 2020): 1-18. <https://doi.org/10.33460/beuifd.652939>